
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00076158 5

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1377.

न्यायवार्त्तिकम् ।

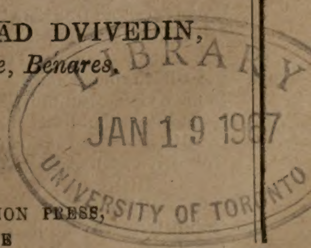
NYĀYA-VĀRTTIKAM,

A GLOSS ON VĀTSĀYAṆA'S COMMENTARY OF THE NYAYA-APHORISMS.

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARI PRASĀD DVIVEDIN,
Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1914.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

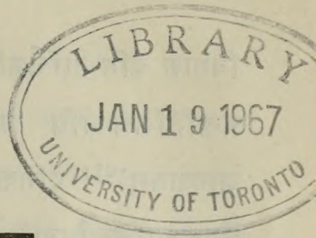
---

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	Rs. 1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	0
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. 1-2	4	0
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1 6 @ /10/ each ...	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11. Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/ each	22	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each ...	1	14
Baudhāyana Srauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	5	10
Bhasavritty	0	10
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	5	
Bauddhastotrasangraha	2	
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	1
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	1
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	1
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	
*Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ /10/ each ...	11	
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	1
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each ...	1	
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ /10/	1	1
Çlokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	1
*Çrauta Sūtra of Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	1
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	3	
Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	3	
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 /each ...	2	
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	
Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Grihya Sangraha	0	1
Haralata	1	1
Karmapradiph, Fasc. 1	1	
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	0	1
Kavindravacana Samuccayah	3	
Kurma Purana, Fasc. 1—9 @ /10/ each	5	1
Kiranavali, Fasc. 1-3, @ /10/	1	1
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	1
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	8	1

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिकस्य

भूमिका ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननाः गोतमसूत्रवृत्तौ प्रमाणप्रमेयेत्यादि-प्रथमसूत्रव्याख्याने "अत्र वार्त्तिकं यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्"(१) इत्युक्तवन्तः। शङ्करमिश्रेण वैशेषिकसूत्रोपस्कारे २ अध्याये २ आह्निके सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति १७ सूत्रव्याख्याने "न्यायवार्त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्"(२) इत्युक्तम्। श्रीधराचार्य्येण न्यायकन्दल्यां पृथिवीनिरूपणे "यथाहोद्योतकरः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः"(३) इत्युक्तम्। वर्द्धमानोपाध्यायेन द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे "तस्य संस्कारात् कालाद्वा

---

(१) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्त्तिकपुस्तके पृ० २१ प० २ द्रष्टव्यम्।
(२) ,, ,, पृ० १०३ प० ४ ,,
(३) ,, ,, पृ० २६ प० १६ ,,

ब्राह्मणेन "मा स्पृश मा स्पृश मार्जारगमनागमननिरोधार्थं स्थापितानीमानि पुस्तकानि भोजनकाले मार्जार आगमिष्यति कीदृशस्त्वं बालकवच्चञ्चलः सर्वमन्नपानादिकं मार्जारेण भ्रंशयिष्यसि" इत्यादिभिरनेकैर्भर्त्सनैरपमानितो निवारितोऽप्यहं विलम्बेन भोजनं करिष्यामीति ब्रुवन् तत्र स्थितानि कतिपयपुस्तकपुटकानि समाकृष्टवान्। तेष्वेकस्मिन् पुटके न्यायवार्त्तिकस्य प्रथमाध्यायस्य त्रिसूत्रीप्रकरणं प्रमाणप्रकरणं(१) द्वितीयतृतीयावध्यायौ च सम्पूर्णौ(२) लब्धवान्। ततश्चास्मद्गुरुवरमहामहोपाध्यायश्रीईमत्कैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिर्दत्तं प्रथमाध्यायत्रिसूत्रीवार्त्तिकपुस्तकम् तत्प्राप्या

---

(१) पुस्तकमिदं देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं परिशुद्धं च। पेशवामहाराजसभासदा नैयायिकप्रवरेण श्रीमेरुशास्त्रिणा लिखितेन वाराणसीस्थेन न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यपुस्तकेन संवादादिदं वार्त्तिकपुस्तकमपि तेनैव पण्डितेन लिखितमित्यनुमीयते। अस्यैव पुस्तकस्य प्रथमपत्रे निरङ्कपृष्ठे

प्र०	२८००
द्वि०	२३००
तृ०	१६००
च०	११००
प०	४३५
	८२३५

इति लेखदर्शनात् संपूर्णस्य वार्त्तिकग्रन्थस्य संख्यावगता। "प्र० २८००" इत्यनेन प्रथमाध्याये श्लोकसंख्या "द्वि० २३००" इत्यनेन द्वितीयाध्याये श्लोकसंख्या एवंरीत्याग्रेऽपि बोध्या।

(२) अयं द्वितीयाध्यायो देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितोऽशुद्धश्च। अत्र लेखकेन लिपिकाल एवंरूपेण लिखितः।

चात्यन्तं हर्षितः। ततश्च क्रमशोऽन्वेषणे कृते चिरेण मिथिला-देशस्थझोपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरसकाशात् प्रमेयप्रकरणमारभ्य प्रथमाध्यायसमाप्त्यन्तं पुस्तक(१)मुपलब्धवान्। इत्थमध्यायत्रये सम्पन्ने वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं तृतीय-चतुर्थाध्यायपुस्तकं(२) ततश्च स्वर्गनिवासिनां भूतपूर्ववाराणसीभूषण-भूतानां श्रीविभवरामपण्डितानां पुरातनं पञ्चमाध्यायपुस्तक(३)-

---

"इत्याचार्यश्रीउद्द्योतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ शुभमस्तु॥ संवत् १६०० शाके १४६५ विरोधकृत् नाम संवत्सरे पुस्तक लिषि(खि)तं वाराणसीमध्ये लिषा(खा)यितं ब्राह्मण लिषि(खि)तं धर्म्मदासकायस्थ माससमाघवदि एकादशी॥ श्रीविश्वेश्वरस्थानात्॥ श्रि(श्री)साहि आलमराज्ये प्रवर्तमाने॥"

तृतीयाध्यायोऽपि तथैव लिखितो जीर्णत्वाद्याकारेणानुमीयते यद्वर्ष-चितुष्टयाः पूर्वं लिखितो भवेदिति।

(१) पुस्तकमिदं मैथिलाक्षरैस्तेडेतपत्त्रेषु लिखितं पुरातनं जीर्णं कृमिस्पृष्टं प्रायः शुद्धं च। अन्ते लेखकेन "पुस्तकमिदं महोपाध्याय-श्रीभवानन्दभट्टाचार्याणाम्" इति लिखितत्वात् कस्यचित्पण्डितस्य पुस्तक-मिदमित्यवगम्यते। तेडेतपत्त्राणि तालपत्त्रेभ्यो भिन्नानि समीचीनान्यपि भवन्ति। तेडेतफलं च सुदृढं कृष्णवर्णं भाषायां वज्रवट्टू इति प्रसिद्धं दृष्टिदोषनिवारणार्थं बालकैर्धार्यते।

(२) इदमपि मैथिलाक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं परिशुद्धं जीर्णम्। अत्र यद्यपि लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्याकारेण तत्सम्बद्ध-न्यायनिबन्धप्रकाशपुस्तकेन ल० सं० ४५६ (लक्ष्मणसेनसंवत्सर)लिखितेन चानुमीयते तस्मिन्नेव समये लिखितं भवेदिति।

(३) देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारेषु लिखितं "१६०० विक्रमीये संवत्सरे लिखितमिति" तत्र लिपिकालो लिखितो लेखकेन।

मथ च वाराणसीस्थितेन श्रीहरिनामदाससाधुना कृपया प्रदत्तं नवीनं प्रथमाध्यायपुस्तकं(१) च प्राप्य पञ्चाध्याय्यात्मकं सम्पूर्णं न्यायवार्त्तिकं सङ्कलय्य(२) तमानन्दमविन्दं यो वचसामगोचरः।

"लाभाल्लोभः प्रवर्द्धते" इति न्यायवार्त्तिकलाभात् न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया अप्यन्वेषणे कृतेऽस्या अपि त्रीणि पुस्तकानि(३) प्राप्तानि। ततश्च क्रमशो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानमुदयनाचार्यकृतं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्ध्याख्य(४)म-

---

(१) इदमशुद्धं नवीनमपि सन्दिग्धस्थले पाठापपाठनिश्चायकमत्यन्तमुपयोगि च।

(२) एषु पञ्चस्वध्यायेषु "इति प्रमाणप्रकरणम्" "इति प्रमेयप्रकरण" मेवंरूपेण भिन्नान्येव प्रकरणानि आसन् तानि च वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायसूचीनिबन्धानुसारेण एकत्र सङ्कलितानि कृत्वा ग्रन्थः सम्पूर्णीकृत इति। अयं च न्यायसूचीनिबन्धोऽप्यत्र मुद्रित एव विस्तरस्त्वग्रे वक्ष्यते॥

(३) प्रथमं पुस्तकं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्वाराणस्यां लिखितम्। तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः।

"इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ ळ॥ ळ॥ ळ॥ स्वस्ति संवत् १४५४ समये आश्विनवदि १० रविवासरे॥ श्रीः॥ ळ॥ ॐ नमो नारायणाय॥॥ स्वस्ति॥॥ काशी करोतु कल्याणं विश्वेशः सर्व्वसम्पदः" इत्यादि।

द्वितीयं तु तडेतपत्त्रेषु मैथिलाक्षरैर्लिखितं तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः। "ल० सं० ४१७" (लक्ष्मणसेनसंवत्सरे)

तृतीयं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्लिखितं नवीनमशुद्धं च।

ग्रन्थोऽयं श्लोकदशसाहस्रात्मक इदानीं मुद्रित उपलभ्यते।

(४) ग्रन्थोऽयं श्लोकद्वादशसाहस्रात्मकः। इदानीमस्या एव एसि-

स्यापि व्याख्यानं श्रीगङ्गेशोपाध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्याय-विरचितं न्यायनिबन्धप्रकाशाख्य[१]मस्यापि व्याख्यानं श्रीबलभद्र-मिश्रात्मजश्रीपद्मनाभमिश्रविरचितं वर्द्धमानेन्दुनामक[२]मस्यापि व्याख्यानं तात्पर्यमण्डनाभिधं श्रीशङ्कर[३]कृतं च प्राप्तम्। एतेषां प्राप्त्या परमप्रमुदितमना एते ग्रन्थाः सर्वेषामपि विद्यानुरागिणां सुलभा भवेयुरिति चिन्तयन् मुद्रणद्वारा प्रकाशने यतमानोऽह-मतिष्ठम्।

अत्रान्तरे न्यायवार्त्तिकमन्वेषयद्भिर्वाराणस्यां समागतैः कलिकातास्थगवर्नमेण्टसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैर्महामहोपाध्यायै-रिदानीं स्वर्गस्थैः श्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्य— सी. आई. ई. महाशयैरहं प्रोत्साहितो "यद्येतेषां ग्रन्थानां मुद्रणं वङ्गदेशस्थ-एशियाटिक्सोसाइटीसभासमादेशेन यदि भवेत् तर्हि सर्वप्रकारेण समीचीनं भविष्यतीति" तत्र न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पृथङ् मुद्रितत्वादिदानीं न्यायवार्त्तिकादीनां ग्रन्थानामपि पार्थक्येनैव

याटिक्सोसाइटीसभाया निदेशेन श्रीवर्द्धमानोपाध्यायकृतटीकासहितो मुद्रितो भवतीति तद्विशेषवर्णनं तद्भूमिकायां द्रष्टव्यम्।

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकविंशतिसाहस्रात्मकः।

(२) आरम्भादात्मनिरूपणान्तस्य ग्रन्थस्य पुस्तकमस्मन्निकटे वर्ततेऽतः सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्या इदानीं कर्तुं न शक्यते। अनेनैव पद्मना-भमिश्रेण किरणावलीप्रकाशोऽपि व्याख्यातस्तदपि व्याख्यानं वर्द्धमानेन्दु-नामकं द्रव्यग्रन्थात्मकमस्मन्निकटे वर्तते तत्र श्लोकसंख्या ३६००।

(३) अयं शङ्करमिश्रो वा शङ्करभट्टाचार्यो वेति निर्णयस्तन्मुद्रणावसरे भविष्यति।

मुद्रणं समुचितमिति निर्धारितं तैरेव महाशयैः। ततश्च मयानुमोदितेऽस्मिन्नर्थे उक्तमहाशयेषु कलिकातानगरे गतेषु उक्तसोसाइटीसम्पादकमहाशयानामपि समादेशपत्रे समागते न्यायवार्त्तिकमुद्रणारम्भो जात इति

तत्र च सर्वेष्वप्युपलब्धन्यायवार्त्तिकादर्शपुस्तकेषु व्याख्येयत्वेन मूलत्वेन वा विन्यस्तानि न्यायसूत्राणि वार्त्तिकसंश्लिष्टानि न तु पार्थक्येन, मया तु जिज्ञासूनां सुबोधार्थं तत्रतत्रैव सर्वाणि न्यायसूत्राणि स्थूलाक्षरैः पार्थक्येन मुद्रणसमये विन्यस्तानीति विज्ञेयम्।

अत्रादर्शपुस्तकेषु प्रथमद्वितीयाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकाद्देवनागराक्षरैर्लिखितानीति लेखकलिखितनामग्रामादिभ्योऽनुमीयते। अपराणि तृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षरैर्लिखितानि प्राचीनान्यपि मैथिलाक्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकाद्देवनागराक्षरेष्ववतारितानि यतस्तेषु क्वचिद् रकारस्थाने वकारः क्वचिच्च वकारस्थाने रकार इत्यादिलेखोऽस्ति। अन्यानि प्रथमतृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि मैथिलाक्षरलिखितानि किन्तु प्राचीनत्वाज्जीर्णत्वाद्विलुप्ताक्षरत्वाच्च मैथिलानामपि दुष्पठानि ततः का कथा मादृशानामचिरपरिचितमैथिलाक्षराणाम्। एवं क्वचित् क्वचित् तात्पर्यटीकायामप्यव्याख्यातत्वाद् भ्रामकेष्वक्षरेषु अर्थानुसन्धानेनाक्षरान्तरविन्यासः क्वचित् सम्भवतीति भ्रान्तिः पुरुषधर्मत्वादिति तत् क्षन्तव्यं विद्वद्भिः परिश्रमवेत्तृभिरिति।

मुद्रणसमयेऽस्मिन् पुस्तके पाठान्तरबोधनार्थं वाराणस्यां वृद्ध-ब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तं पुस्तकं प्रथमत्वेन मिथिलादेशस्थेन झोपाख्य-पण्डितश्रीचण्डीश्वरशर्मणा दत्तं पुस्तकं द्वितीयत्वेन गुरुभिर्दत्तं पुस्तकं तृतीयत्वेन वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं चतुर्थ-त्वेन विभवरामपण्डितानां पुस्तकं पञ्चमत्वेन द्वितीयाध्यायमुद्रण-समये च महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रि— सी. आइ. ई. महाशयैर्वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकैः प्रदत्तं द्वितीयाध्यायपुस्तकं च षष्ठत्वेनाङ्कद्वारा सूचितम्।

यद्यप्यस्य न्यायवार्त्तिकस्य टीका आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण कृता तस्या अपि टीका उदयनाचार्येण कृता तस्या अपि टीका वर्द्ध-मानोपाध्यायेन कृता एवंरूपेण टीकापरम्पराशालिनोऽप्यस्य न्याय-दर्शनरहस्यप्रकाशकस्य महानिबन्धस्य मुद्रणकार्यं महानैयायिकाना-मप्यसाध्यं किं पुनर्मादृशानामल्पज्ञानां तथापि चिरेणाननुभूत-महाश्रमेणोक्तरीत्या वार्त्तिकपुस्तकं सम्पूर्णं सङ्कलय्य यावच्छक्यं संशोध्य पाठान्तराणि च सन्निवेश्य सर्वसाधारणविद्यानुरागिणां सौलभ्यार्थकुक्कसोसाइटीसभानिदेशेन मुद्रितवानहमस्मि। अत्र गुणैकपक्षपातिनो नैयायिकप्रवराः सम्पूर्णं मुद्रितपुस्तकं समधि-गम्य दृष्टिपूतं कृत्वा मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु नैसर्गिकदयया अस्मद्दृष्टिदोषजा मुद्राप्रमादजा अशुद्धीः संशोधयन्त्विति च भूयोभूय एवाभ्यर्थये। अनेन कर्मणा प्रसीदतु सर्वान्तर्यामी श्रीपरमेश्वर इति॥

अत्र वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाभूषणभूतैरिदानीं

स्वर्गस्थैर्महामहोपाध्यायैस्तार्किकशिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः श्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैरादर्शपुस्तकसम्पादनसाहाय्येन विषमस्थलव्याख्यानादिना च परममनुकम्पितोऽस्मि नोचेदस्य संस्करणं मम साध्यं कथमपि न भवेदिति ॥

यद्यपि कविभिः कल्पनया[१] शिष्यप्रशिष्यैश्च स्तुत्या[२] सम्प्रदायप्रवर्तकैश्चोत्कर्षख्यापनाय[३] अन्यैश्च साहसिकैः किंवदन्ती-

---

(१) यथा माधवीये शङ्करविजये ३ सर्गे, विष्णुः पद्मपादाचार्योऽभूत्। वायुर्हस्तामलकाचार्योऽभूत्। वायुरेव तोटकाचार्योऽभूत्। ब्रह्मा सुरेश्वराचार्योऽभूदेवमेवाऽनेके देवाः शङ्कराचार्यस्य चरणं सेवितुं ब्राह्मणपुत्रा अभूवन्निति निरूपितम्।

अयं माधवश्च न वेदभाष्यकर्ता पूर्वोत्तरमीमांसाव्याख्याता पराशरस्मृत्यादिधर्मशास्त्रव्याख्याता सायनमाधवाचार्यः यतः पूर्वोक्तामाख्यायिकां प्रमाणोल्लेखरहितां स कथं लिखेत्। अपि च ९१३ शाकाब्दे निर्मितां न्यायकन्दलीं चित्सुखीग्रन्थे समुद्धृतवन्तं चित्सुखाचार्यं खण्डनखण्डखाद्यटीकाकारं श्रीहर्षादपि पश्चाद्भाविनं शङ्कराचार्यस्य शिष्यत्वेन च कथं लिखेत्। अन्यच्च "वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे" इत्यादिमुद्राश्लोकानां शङ्करविजयेऽभावात्। यद्यपि मुद्राश्लोकः सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि नास्ति तथापि "श्रीमत्सायनदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसे"त्यादिश्लोकदर्शनात् तस्य तत्कर्तृत्वं निर्विवादमेव।

(२) गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः॥ इत्यादि।

(३) यथा रामानुजाचार्यो लक्ष्मणार्यापरनामधेयः फणिराजशेषस्यावतारः १२० वर्षाणि भूमौ स्थितो लोकोत्तराणि कार्याणि कृतवानित्यादिप्रपन्नामृतग्रन्थे रामानुजचरित्रनामधेये प्रतिपादितम्। मध्वाचार्यस्तु

श्रवणादिना[1] अपरैश्च हेलाभासैर्भ्रमात्मकानुमानेन[2] बहूनां

वायोरवतार इत्यादिमहाभारते भविष्यपर्वणि व्यासविद्यासुधाकरग्रन्थेऽपि। महाभारतस्य खिलो हरिवंशोऽस्यापि खिलो भविष्यत्पर्व अस्यापि खिलः कदाचिद्भवेत्. वल्लभाचार्यस्तु अग्नेरवतार इत्यादिवल्लभदिग्विजयग्रन्थे। एवं नानकशाहस्य नानकचन्द्रोदयपुस्तके गोरखनाथस्य निरञ्जनपुराणे माहात्म्यम्। अनयैव रीत्या बहूनां निरूपणम्।

(१) यथा भक्तमालग्रन्थे १०८ भक्तानां चरितानि।

मानसिंहः। हनूमान्। विभीषणः। शवरी। अजामिलः। जटायुः। अम्बरीषः। विदुरः। सुदामा। चन्द्रहासः। शिविः। उशीनरः। द्रौपदी। वाल्मीकिः। रुक्माङ्गदः। मयूरध्वजः। प्रह्लादः। निम्बादित्यः। श्रीमार्गः। रामानुजः। श्रीरङ्गः। श्रीकृष्णदासः। अग्रदासामरसिंहौ। शङ्कराचार्यः। मण्डनमिश्रः। उदयनाचार्यः। विट्ठलेशः। नामदेवः। गीतगोविन्दकारजयदेवः। पद्मावती। श्रीधरस्वामी। बिल्वमङ्गलः। पद्मकला। विष्णुशर्मा। ज्ञानदेवः। त्रिलोचनः। कुलशेखरः। रतिमतिः। द्युतिमान्। कर्मावाई। राजकन्या। राजपुत्तः। वैश्यसाधुः। चतुर्भुजः। कामधुक्। जयमल्लः। श्रीधरः। साक्षीगोपालः। रामदासः। नन्ददासः। लाकदासः। रविदासः। कबीरदासः। पीपाजी। धनाभागवतः। रामराजः। सुखानन्दः। सुरसरित्। नरहरिः। माधवदासः। वृद्धा। परमानन्दः। श्रीकृष्णचैतन्यः। सूरदासः। हरिव्यासः। कृष्णदासः। विट्ठलः। व्रजवल्लभः। रूपसनातनः। व्यासः। गोविन्दस्वामी। मुरारिः। सदनकसाई। लड्डुदासः। सत्याराज्ञी। लंपा। नरसी। मीराबाई। तुलसीदासः। परशुरामः। एवमन्येऽपि बहवो निरूपिताः।

एवमेव सन्तविलासग्रन्थेऽपि अनेके निरूपिताः।

(२) यथा केनचिन्निरूपितं "वराहमिहिराचार्यो भिल्लजातीयो वा कश्चित् शूद्र इति। उक्तं च बृहज्जातके।

पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्धापि नाममात्रेणैवा[१]र्वाचीनानामपि

आदित्यदासतनयस्तदवाप्तबोधः
काम्पिल्लके सवितृलब्धवरप्रसादः।
आवन्तिको मुनिमतान्यवलोक्य यत्ना-
द्धोरां वराहमिहिरो रुचिरां व्यधत्त॥ इति।

अत्र आदित्यदासतनय इत्यत्र दासपदोपादानात्।"

वस्तुतस्तु भट्टोत्पलेन वृहज्जातकटीकायाम्।

"आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणस्तस्य तनयः पुत्रः"

"चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुरुवासरे।
वस्वष्टाष्टमिते शाके ८८८ कृतेयं विवृतिर्मया॥"

इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मण एव। अन्येऽपीदानींतना ब्राह्मणा राखालदास-कालिदासादिनामानो वर्तन्ते।

(१) एके तु तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य समयनिर्णये प्रतिपादितवन्तः गोवर्धनेन तर्कभाषायाष्टीका रचितेति गोवर्धनसमयात् पूर्वकालभावी केशवः अपि च तर्कसंग्रहटीकापि न्यायबोधिनी गोवर्धनेन कृता यथा

"अखिलागमसञ्चारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः।
ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम्॥"

इति टीकामुखदर्शनादवगम्यते गोवर्धनात्पूर्वकालवर्त्ती अन्नम्भट्टोऽपि तर्कसंग्रहकारः। "शृङ्गारोत्तमसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः" इति गीतगोविन्दे आदावेव दर्शनात् जयदेवसमयात् पूर्वकालवर्त्ती गोवर्द्धनाचार्यः

"ख्यातो गोवर्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा।
शरणो जयदेवश्च धोयीकविनृपः क्रमात्॥
राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि॥"

इत्यनेन लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः समये १०१० शकाब्दे वा तदासन्ने समये जयदेवस्य स्थितिरिति निष्पन्नं भवति। श्रीरजनीकान्तगुप्तमहाशयेन जयदेवचरितपुस्तके १३०० शकाब्दे जयदेवस्य स्थितिरनुमिता ततोऽपि जयदेवात्पूर्वं गोवर्धनाचार्यस्ततोऽपि पूर्वं तर्कभाषातर्कसंग्रहकाराविति।

वस्तुतस्तु तर्कभाषाटीकारम्भे

"यस्तर्कभाषामनुभाषते स्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः।
तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिर्गुरूणाममृताधिकास्तु॥
विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः।
तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम्॥
श्रीविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा।
तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्विदुषो विनोदम्॥"इति।

दर्शनात् गोवर्धनः पद्मनाभमिश्रस्य भ्राता बलभद्रमिश्रस्य पुत्रः। पद्मनाभेन च किरणावलीभास्करे

"उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्धमानेन।
किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन॥"
"यस्तर्कदुस्तरतरार्णवकर्णधारो
वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थवाहः।
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण
तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः॥"

इत्युक्तत्वात् वर्धमानोपाध्यायादपि पश्चात्कालभावीत्यर्वाचीनः सः यत उदयनाचार्यं न्यायलीलावत्यां प्रमाणयति न्यायलीलावतीकारः सा च वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्याता इति॥

अपि च शुक्लयजुःसंहिताभाष्यकर्तुः महीधरस्य समयनिर्णये १८६९ ईसवीयवर्षे सप्तेम्बरमासे पण्डितपत्त्रे मुद्रितं जयचन्द्रप्रदत्तताम्रपत्त्रशासनस्थं "द्वात्रिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ

रविदिने अङ्कतोऽपि संवत् १२३२" इत्युपक्रम्य "महापण्डितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्रपण्डितश्रीहालेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषीकेशशर्म्मणे ब्राह्मणाय" इत्युक्तं वचनमवलम्ब्य १२३२ संवत्सरात् पूर्वं महीधरस्थितिर्निर्णीता।

वस्तुतस्तु शुक्लयजुःसंहिताभाष्यकर्त्रा महीधरेणात्मचरितमेवं लिखितम्।

"रसवेदाङ्गभू १६४६ वर्षे मास्यसे ? धवले दले।
त्रयोदश्यां रवेर्वारे वाराणस्यां महीधरः॥
श्रीरत्नेश्वरमिश्रस्य गुरोः केशवजन्मनः।
आज्ञया विवृतिं शौल्बीं भाष्यवृत्त्यनुसारिणीम्॥
विदुषां सुखबोधाय व्यधाद्बुद्ध्यनुसारतः।
भाष्यं रामकृतां वृत्तिं तारावालोच्य ? तत्त्वतः॥
नीलकण्ठो रमानाथः सिताम्भश्चन्द्रशेखरः।
भैरवोऽथ कृपासिन्धुस्तेन तुष्यान्त्वकेश्वरी॥

इति महीधरविरचिता शुल्बसूत्रवृत्तिः समाप्ता॥"

अत्र कदाचिद्बहूनां महीधराणां सम्भवोस्ति तथापि तत्कृतग्रन्थेषु मङ्गलश्लोकस्यैक्यात् संहिताभाष्ये आदावेव "भाष्यं विलोक्यौव्वटमाधवीयम्" इत्युक्त्या च माधवाचार्यस्य १३१३ शकाब्दे वर्तमानस्य समयात् पश्चाद्भावी महीधर इति तु वज्रलेपायितम्।

एवं—ऋग्वेदीयसर्वानुक्रमे मेधातिथिः ऋषिः, मेधातिथिभट्टोऽपि मनुस्मृतिभाष्यकारः। श्रीवाचस्पतिमिश्रो भामत्यामन्ते "तस्मिन्महीपे महनीयकीर्त्तौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः।" नृगोपाख्यानं महाभारते अनुशासनपर्वणि ७० अध्याये श्रीमद्भागवतेऽपीत्यन्यो नृगनृपतिः। रामावतारसमये रावणो दशमुखः अपरोऽपि लक्ष्मणोत्सवग्रन्थकर्तुर्लक्ष्मणकायस्थस्य भ्राता रावण इ [illegible] लक्ष्मणोत्सवग्रन्थे प्रथमोल्लासे वर्णितः।

निबन्धकाराणां जीवनचरितस्य निरूपितत्वात् तथ्येनेयत्तया विवादरहितमर्वाचीनानां जीवनचरितं प्रायो नावगम्यते किं पुनश्चिरन्तनानां गोतम-कणाद-प्रभृतीनां महर्षीणामन्येषामपि ऋषिकल्पानामाचार्याणां तथापि यथोपलब्धं सप्रमाणमत्र निरूपयामि ॥

न्यायशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो महर्षेर्गौतमस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायशास्त्रप्रणेता भगवान् गोतममहर्षिः(१) कस्मिन् काले कस्मिन् देशे आविरासीदिति निर्णयस्तु दूरे गतस्तस्य नाम्न्येव विवादो वर्तते । स च गोतमो गौतमो वा ? दृश्यते चानेकत्र गोतम इति बहुत्र च गौतम इति । किन्तु नैषधचरिते १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

वैशेषिकसूत्रकर्ता कणादमहर्षिरपरोऽपि कणादभट्टाचार्यो भाषारत्नस्य कर्ता । मान्धाता महार्णवकर्मविपाकग्रन्थकारः अन्योऽपि मान्धाता महाभारते राजधर्मे ६४ अध्याये निरूपितः । एवमेव बहवो वर्तन्ते ।

(१) महर्षिलक्षणं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ अध्याये ।

"ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।
एतत्सन्नियते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥" इत्यादि ।

"यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
यस्मादृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ॥

"मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गोतमं तमवेत्यैनं यथा वित्थ तथैव सः ॥" इति ।

महापण्डितेन लोकोत्तरविद्यावैभवशालिना श्रीहर्षेणोक्तत्वात्(१) न्यायसूत्रवृत्तावप्यन्ते ।

तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥"

विस्तरस्तु तत्रैवाथ मत्स्यपुराणे १४४ अध्याये ऽप्यनुसन्धेयः ।

ऋषिलक्षणं तेषां चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रदायविद्भिः । यथा

"ऋषीणाम् ऋषिपुत्त्राणामृषिकाणां स्वयम्भुवाम् ।
तथा नामाभिजानीयाद्यथैषां मन्त्रदृष्टयः ॥
प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः ।
तत्पुत्त्रपौत्त्रनप्तार ऋषिपुत्त्रा इति स्मृताः ॥
राजन्यवैश्या ऋषिकास्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ।
देवादेवासुरो नद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥" इति ।

(१) श्रीहर्षेण स्वकपोलकल्पनया नोक्तमिदं किन्तु चार्वाकोक्तिरेवाऽऽचरणोऽनूदिता । चार्वाकस्य कथा तु महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे ३८ । ३९ अध्याये विस्तरेण वर्तते । यथा

"वैशम्पायन उवाच ।
ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।
उवाच देवकीपुत्त्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥
वासुदेव उवाच ।
ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन् अर्चनीयाः सदा मम ।
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥
पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महावाहो बदर्यां बहुवार्षिकम् ।

वरेण च्छन्द्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनःपुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥" इत्युपक्रम्य
"स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥" इत्युक्तम् ।

अत्र केचित् बृहस्पतिशिष्य एकश्चार्वाको दुर्योधनसखः राक्षसश्चार्वाकोऽपर इति चार्वाकद्वयं निर्मूलं कल्पयन्ति । तथात्वेऽपि वेदादिनिन्दकस्य न्यायकर्तृगोतमनिरूपकस्य चार्वाकस्य नलकथाप्रसङ्गे निरूपणान्महाभारतेऽस्य निरूपणं नासम्भवीति मन्तव्यम् ।

अपि च शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे १८६ अध्याये । भारद्वाज उवाच ।

"यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥"

अत्र नीलकण्ठटीकाकारः । नित्यं समिध्यत इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति । यदीति । एवमेव २१८ अध्याये २३ तमे श्लोके लोकायतमतसञ्चारः कृतः "दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके" इत्यादिना ।

चार्वाकः चारुः लोकसम्मतो वाको वाक्यं यस्य पृषोदरादित्वात् साधुः । "अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थपरं नामधेय" मिति सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने माधवाचार्येणोक्तत्वात् चार्वाको लौकायतिकश्चैक एवेति ।

अपरे तु "अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥" इति
"त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः ।"

"एषा मुनिप्रवरगोतमसूत्रवृत्तिः(१)
श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाल्पवर्णा ।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीक-
श्रीमच्छिरोमणिवचःप्रचयैरकारि ॥"

इति नैयायिकप्रवरेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनोक्तत्वात् ।

इत्याद्यपि च वदतश्चार्वाकराक्षसस्यैवेदमपि "मुक्तये यः शिलात्वाये"-त्यादिवचनमित्यविज्ञाय न्यायशास्त्रस्य वास्तविकनिन्दायां तत् प्रमाणयन्ति तत्तपहासास्पदम् राक्षसोक्तत्वेन शिष्टापरिग्रहात् । न चैवं रीत्या गोतम-नामाप्युपहासास्पदमित्यप्युच्यतामिति वाच्यम् । वेदानां वेदसञ्ज्ञयैव अग्नि-होत्रस्याग्निहोत्रसञ्ज्ञयैवोच्चरितत्वात् । यथा च अग्निहोत्रित्रिदण्डभस्म-धारणादीनां बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकात्वेन व्यवस्थापनं कृतम् तथैव गोतममहर्षेर्गोतमत्वं व्यवस्थापितं महापशुत्वमिति यावत् तस्य गोतम इति नाम्नि तन्न सम्भवतीति भावः ।

अत्र महाभारते राजधर्मे युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकसमये चार्वाकः समायातश्चार्वाकाद् बहुपूर्वो वाल्पपूर्वो महर्षिर्गोतम इति लौकिकानां मते निर्णयो भवितुमर्हतीति ।

स च समय "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ" इत्यादिवृहत्संहितावचनेन यदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रे स्थितास्तदेति ५४०० गतवर्षासन्ने सम्भवतीति गणितशास्त्रानुसारेणैतिहासिकवृत्तेन च न्यायदर्शनभाष्यकारवात्स्यायनचरिते ऽत्रैव निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

(१) अस्मन्निकटे पुण्यग्राम(पूनानगर)लिखितं पुरातनमेकं परिशुद्धं पुस्तकं वर्तते तत्राऽयमेव पाठः तथा इण्डियाफिसलाइब्रेरीपुस्तकालये वर्तमाने लिखितपुस्तकेऽपि एवं १८२८ इसवीयवर्षे कलिकातानगरे मुद्रितेऽपि पुस्तके नवीने तु क्वचित् शोधकप्रमादाद्"गौतमसूत्रवृत्ति"-रिति जातम् ।

वेदादिभाष्यकर्त्रा श्रीमाधवाचार्येण च सर्वदर्शनसंग्रहे[१] ऽक्षपाद-दर्शने "तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधीयते" त्याद्युक्तत्वाद् श्रीजय-नारायणतर्कपञ्चाननेन च वैशेषिकसूत्रविवृत्याद्यनेकनिबन्धकारेण वङ्गदेशस्थ-एसियाटिक्-सोसाइटीद्वारा मुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके "गोतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शन"मिति लिखितत्वात्। श्रीतारा-नाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येणापि वाचस्पत्ये बृहदभिधाने न्यायशब्दे न्यायशास्त्रस्य गोतमप्रणीतत्वेनैवावधारणात् गोतम इत्येव निर्णीतं भवति।

अयं च गोतमः पुरोहितत्वेन सूक्तकर्तृत्वेन वा ऋग्वेद-संहिता-तद्भाष्य-अथर्ववेदसंहिता-शतपथब्राह्मणादिषु अनेकेषु स्थले-षूक्त इत्यस्य समयादिनिर्णये वेदा एव प्रमाणानीति।

तथाहि ऋग्वेदसंहितायाम् १ अष्टके ५ अध्याये ६२ सूक्ते।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥

एवमेव ७७। ७८ सूक्तयोरपि।

अथर्ववेदसंहितायाम् ४ काण्डे ६ अनुवाके, १८ काण्डे ३ अनुवाकेऽपि गोतमस्य चर्चास्ति।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे[२] १ काण्डे ४ अध्याये। "विदेघो ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः

(१) सोसाइटीमुद्रिते पुस्तके ११२ पृष्ठेऽवलोक्यम्।

(२) Dr. Albrecht Weber. वेबरमहाशयमुद्रिते पुस्तके ३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

पुरोहित आस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति तन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याताऽइति ।” एवमेवाग्रेऽपि तस्मिन्नेवाध्याये ।

ऋग्वेदसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके ५ अध्याये २१ वर्गे । “त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः रहूगणनामा कश्चिदृषिः तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिरि”त्यादि ।

अपि च । यजुर्वेदीयकाठकोपनिषदि ५ वल्ल्याम् । छान्दोग्योपनिषदि ४ प्रपाठके ४ खण्डे, ५ प्रपाठके ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । १६ । खण्डेषु बृहदारण्यकेऽपि ४ अध्याये ६ ब्राह्मणे गोतमस्य चर्चाया वर्तमानत्वान्निश्चितं भवति गोतमस्यापत्यं गौतमः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च (पाणि० अ. ४ पा. १ सू. ११४) इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते गोतमं विना गौतमस्यासम्भवात् गोतम एव मूलपुरुषः ।

अत एव बृहदारण्यकोपनिषदि ५ अध्याये ७ ब्राह्मणे “सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तञ्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्वविदि”त्युपक्रम्य “स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति” इत्युक्तम् । अत्र शाङ्करभाष्ये “गौतमेति गोत्रतः” इत्युक्तम् । अन्ये तु अस्यामेवोपनिषदि ४ अ. २ ब्रा. “इमामेव गोतमभरद्वाजा-

वयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज" इत्यत्र गोतमशब्दवदत्रापि गोतम एवेत्याहुः।

यद्यपि नैषधचरितश्लोके शास्त्रमित्येवोक्तं न तु न्यायशास्त्रमिति तथापि भगीरथ-नृहरि-नारायण-लक्ष्मणप्रभृतितट्टीकाकारैः "शास्त्रं न्यायदर्शनं" "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इतिसूत्रेण" इत्यस्यैवोक्तत्वात् गोतमकृतस्य अस्यैव न्यायशास्त्रस्य ग्रहणम्। अपि च गोतमान्तरेण कृतमर्वाचीनमिदं न्यायशास्त्रमित्यपि न भ्रमितव्यम्। विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमसूत्रव्याख्याने न्यायस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वसाधनप्रस्तावे "तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुति[१]"रित्युक्तत्वात् वेदे[२] न्यायशब्दोपादानान्न्यायस्यातिचिरकालावस्थायित्वात् तत्कर्तुर्गोतमस्याप्यतिचिरकालावस्थायित्वं निर्विवादमेव। अत्र श्रुतौ मीमांसाधर्मशास्त्रसान्निध्यान्न्यायशब्दवाच्यानामन्येषां ग्रहणं न सम्भवति तस्मान्न्यायशास्त्रस्य ऋग्वेदसंहिताशतपथब्राह्मण-यजुर्वेदीयकाठकोपनिषत्-सामवेदीय-च्छान्दोग्योपनिषत्प्रतिपादितगोतम[३]प्रणीतत्वे नासमञ्जसमिति।

---

(१) ऋग्वेदीयचरणव्यूहे तथा यजुर्वेदीयचरणव्यूहेऽपि दृश्यते।

(२) श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः। मनुस्मृतिः अ० २ श्लो० १०।

(३) केचित्तु वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये २ अध्याये।

"ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसान्दत्विजोऽसृजत्।" इत्युपक्रम्य।

"सुकपालं गोतमं च तथा वेदशिरोव्रतम्।"

इत्युक्तं वचनमवलम्ब्य श्वेतवाराहकल्पे गोतमस्य ब्रह्मणः पुत्रत्वं वदन्ति तथात्वे।

एतदनुकूलान्येव वचनानि पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते।
तथाहि पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६३ अध्याये।

"कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्।
गोतमेन[१] तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः।
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्॥" इत्यादि

स्कन्दपुराणे कालिकाखण्डे १७ अध्याये।

"क्षीरोदार्णवसम्भूत लक्ष्मीबन्धो निशाकर।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनम्।"

इति गणेशचतुर्थीव्रतकथायां दर्शनाच्चन्द्रमसः समुद्रादुत्पत्तिः अपि च

"नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः।
तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा॥
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन्।
स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः॥
पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः॥" इति

हरिवंशात् अत्रेर्महर्षेर्नेत्रादुत्पत्तिः अस्य च समन्वयः कल्पभेदाद्भवतीति गोतमोत्पत्तावपि तथैव समन्वयः कार्य इति। गयामाहात्म्ये मुद्रिते तु गौतमं चेति दृश्यते।

(१) अपरोऽपि गोतमो मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये निरूपितः। अयं च उशिजान्महर्षेर्ममतागर्भे स्थितो बृहस्पतिशापाद् दीर्घतमा नाम (अन्धः) ऋषिरभूत् पुनः सुरभेरनुग्रहात् गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्येति निरुक्त्या गोतमः सञ्जातः।

महाभारते आदिपर्वणि १०४, १०५ अध्याये दीर्घतमसो गोतमस्यो-

त्पत्तिः गौतमादिभिस्तत्पुत्त्रैश्च स्वमात्रनुज्ञया दीर्घतमसो गङ्गाजले प्रक्षेप इत्युक्तम्।

अहं तु ऋग्वेदसंहिताभाष्य-शतपथब्राह्मणादीननालोच्यैव न्यायकन्दलीभूमिकायामस्यैव गोतमस्य न्यायशास्त्रकर्तृत्वं प्रतिपादितवान् किन्त्विदानीं तत्समालोचनाद् राहूगणस्य गोतमस्य वैदिकसूक्तस्य ऋषित्वात् पौरोहित्याच्च शास्त्रकर्तृत्वसम्भवाद्दीर्घतमोऽन्धस्य शास्त्रकर्तृत्वं निराकृतं भवति। अपि चानुपदमेव वक्ष्यामि अस्य न्यायशास्त्रकर्तुर्गोतमस्य अक्षपाद इति नामान्तरम् तथा सति दीर्घतमसोऽन्धस्य गोतमस्य प्राकृते चक्षुषी एव नस्तः अक्षपादत्वं तु प्रमाणसहस्रेणापि भवितुं नार्हतीति।

अपि च मनुस्मृतौ १ अध्याये श्लो० ३४। ३५।

"अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्।
पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश॥
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च॥"

इत्युक्तत्वाद् अङ्गिरा ब्रह्मणः पुत्त्रस्तद्वंश्यो गोतमो गोत्रप्रवर्तको यथाह मनुः।

"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

इदमुपलक्षणमन्येषामपि ग्रन्थान्तरे दर्शनात्।

गोत्रप्रवरनिरूपकेषु ग्रन्थेषु गोतमगणे दश पठिताः। आयास्याः। शरद्वन्तः। कौमण्डाः। दीर्घतमसः। औशनसः। कारेणुपालाः। राहूगणाः। सोमराजकाः। वामदेवाः। बृहदुक्थाश्चेति।

इत्यनेन राहूगणो भिन्नो गोतमो दीर्घतमाश्च भिन्न इति सिद्ध्यति। एवमत्र्यादीनामवान्तरभेदा सप्रमाणं वात्स्यायनचरिते निरूपयिष्यन्त इति।

अत्र गोतमस्यापत्यं पुमान् गौतमः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च (पाणि०

"गोतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्तत्र हौ"त्यादि ।

अपि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्येऽन्ते ।

अ० ४ पा १ सूत्र ११४) इत्यनेन अणप्रत्यये कृते अनेके गौतमाः सम्भवन्ति । तथाहि वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे ५० सर्गे

"शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ।"

"प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।" इति ।

"गौतमस्य शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ।" इति उत्तररामचरिते "गौतमः गोतमस्य महर्षेरपत्यं पुमानिति तट्टीकाकारः ।

शतानन्दस्य पिता गोतमः माता च अहल्या अस्मिन् विषये साधकानि बाधकानि च प्रमाणानि सङ्किरन्ते पण्डिताः किन्तु साधके ममापि संमतिः गोतमो राहूगणो विदेहराजस्य तत्रत्यस्य पुरोहित आसीदिति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमिति पूर्वं पृ. २० पं. १ दर्शितम् । तत्पुत्तस्य शतानन्दस्य जनकानां पुरोहितत्वे किमपि नासमञ्जसम् । एवं चेद्वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे ४८–५१ सर्गेषु मिथिलाभूमौ जनकपुरोपकण्ठे गौतमाश्रमस्य वर्णनात् तस्मिन् देशे न्यायशास्त्रस्य प्रणयनकथनं न साहसास्पदं भविष्यतीति । अत एव मिथिलायां न्यायचर्चाधिक्यात् उदयनवाचस्पति-गङ्गेश-वर्धमानोपाध्यायैरनेके न्यायरहस्यग्रन्था निर्मिता इति ।

अपि चामरकोशे बुद्धनामभेदेऽपि ।

"सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।" इत्यादि ।

"गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ।" इति ।

अन्यच्च । जैनतीर्थङ्करस्य २४ संख्यकस्य महावीरस्वामिनः शिष्योऽपि गौतमः यतो गौतमः पृच्छति महावीरस्वामी भणतीति जैनागमेषु दृष्टत्वात् ते चागमाः उभयसंवादरूपा एवेति ।

एतेनापि प्रमाणेन गोतमस्य चिरन्तनत्वमेव सिद्धम् ।

"योऽक्षपाद[1]मृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् ।
तस्य वात्स्यायन इति भाष्यजातमवर्तयत् ॥" इति ।

न्यायवार्त्तिकारम्भे च ।

"यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां
शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।" इति

इत्यनेनास्य गोतमस्य महर्षेः अक्षपाद इति नामान्तरं निष्पन्नं भवति ।

महाभारतटीकायां नैलकण्ठ्यामादौ ।

"कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ।" इति दर्शनात् अक्षचरण इत्यपि नामान्तरमेवेति ।

अनेन गोतमेन प्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य सर्वविद्योत्तमत्वं प्रतिपादयन्ति स्म श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ।

तथाहि "न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः । "

---

(१) "नैयायिकस्त्वक्षपाद" इत्यमरः । (भट्टकौलहार्ननिर्देशेन मुद्रितेऽमरकोशे १६७ पृष्ठे) नैयायिकः अक्षपादः द्वे प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादिषोडशपदार्थवादिनो गोतमस्ये"ति तद्व्याख्यातारः । अक्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादेऽस्येति तदर्थः ।

कदाचिद्वेदव्यासापरनामधेयः कृष्णद्वैपायनमहर्षिर्गोतमेन सङ्गतः इदमूचे यदनेन जीवब्रह्मणोर्भेदस्तर्केण प्रतिपादित इत्यस्य मुखं नावलोकयिष्यामीति तावदेव गोतमेन महर्षिणा व्यासस्यावलोकनार्थं पादः प्रसारित इति पादे चक्षुः सञ्जातं ततश्च व्यासो गोतममक्षपादनाम्ना स्तुतवानिति पौराणिकीं कथां कथयन्ति वृद्धाः । इमामेव कथां भङ्ग्यन्तरेण समुद्धृत्य वाचस्पत्ये बृहदभिधानेऽक्षपादशब्दे शब्दार्थसमन्वयः कृत इति ।

मनुः ।

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥"(१) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥"(२) इति ।

विष्णुपुराणे च ।

"अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥"(३) इति ।

अत्र कर्मोपासनाज्ञानात्मकत्वत्रयप्रतिपादकत्वाद् वेदानां काण्डत्रयात्मकत्वान्मीमांसापि कर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति त्रिविधैव मीमांसापदेन ग्राह्या । परमात्मजीवात्मनोर्भेदस्य सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादकत्वाद्वैशेषिकसांख्ययोगानां न्यायविस्तरपदेन न्यायेऽन्तर्भाव इति प्राधान्येन न्यायपदोपादानम् ।

---

(१) इदं वचनं तु "वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेतीति" रघुवंशस्यपञ्चमसर्गस्थश्लोकव्याख्याने मनुनाम्ना समुद्धृतम् ।

(२) याज्ञवल्क्यस्मृतौ १अध्याये ३ श्लोकः । अत्र पुराणतर्कमीमांसेति पाठं पठन्ति केचित् अनेनापि पाठेन तर्कपदेन न्यायस्यैव ग्रहणम् ।

(३) विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये । एवं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ६१ अध्याये श्लो. ७८ । ७९ ।

यद्यपि सांख्ये परमात्मनिरूपणं नास्ति तथापि "एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति" इति वचनप्रामाण्यात् सांख्ययोगयोरेकवाक्यतया सांख्यस्यापि ग्रहणम्[१]।

अत एव मनुरपि। १२ अध्याये १०६ श्लो०।

"आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥" इति।

इदमेव मनुवचन[२]मुद्भाव्य तार्किकरक्षा-

---

(१) जरन्नैयायिकजयन्तस्तु न्यायमञ्जर्यां प्रारम्भे एव। "न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते। न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते। यतः सांख्यार्हतानां तावत्स्वपक्षकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति नासाविह गणनार्ह इति।"

(२) अत्र मनुवचनं नैकदेशीयत्वेन ग्राह्यम्। मेधातिथिप्रभृतिभाष्यकारैर्मन्वर्थमुक्तावलीकारैः कुल्लूकभट्टैरपि "मनुर्वै यत्किञ्चावदत् तद्भेषजमिति।

ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये।
सप्तर्षिभिस्तु यत् प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीत्॥" इत्याद्युक्तम्॥

मनोः प्राधान्ये मन्वर्थमुक्तावल्युद्धृतछान्दोग्यब्राह्मणे "मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत् तद्भेषजं भेषजताया इति।" एवं छान्दोग्योपनिषदि ८ प्रपाठके १५ खण्डे "तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदि"त्यादिदर्शनान्मनोः प्रशंसा वेदेऽपि वर्तत इति विज्ञेयम्।

बृहस्पतिनाप्युक्तम्।

यां[१] तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं प्रसाधितम्। एतस्मादपि तर्कनिरूपकन्यायशास्त्रस्य ग्रहणं सम्भवति। अत्र तर्कशब्देन गोतमप्रणीताया आन्वीक्षिक्या एव ग्रहणम्। "आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो"रित्यमरकोशात्। अत एव सर्वलिङ्ग-संन्यासग्रन्थे "नैषा तर्केण मतिरापनेयेति कठोपनिषद्" "स्तर्कादि-शास्त्रपठनं वर्जयेच्छ्रुतिशासना"दित्यादिर्वैदान्तिकार्थः सङ्गच्छत-इति। न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये १ सूत्रव्याख्याने।

"सेयमान्वीक्षिकी विद्या
प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता॥"[२] इति।

जयन्तोऽपि न्यायमञ्जर्याख्यायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्राव-

---

"वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्।
मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते॥
तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च।
धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते॥"

वचनमिदं कुल्लूकभट्टेन मनुटीकायां समुद्धृतं किन्तूपलभ्यमानायां मुद्रितायां बृहस्पतिस्मृतौ नोपलभ्यते उपलभ्यते च वृद्धबृहस्पतिस्मृतौ ग्रन्थोऽयं ३२०० श्लोकात्मको वर्तते इति श्रुतं मया श्रीगुरुचरणेभ्यः।

(१) तार्किकरक्षायां दिपण्डितजर्नल्मुद्रिते पुस्तके १९५ पृष्ठेऽवलोक्यम्।

(२) अस्यार्थो न्यायवार्त्तिक-न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-न्यायवार्त्तिक-तात्पर्यपरिशुद्ध्यादौ बहुविस्तरेण श्रुतिस्मृतिपुराणप्रामाण्येन न्यायस्य सर्वविद्योत्तमत्वं व्यवस्थाप्य प्रपञ्चितोऽतो विस्तरभिया न निरूपितोऽस्मा-भिरिति।

तरणिकायाम्। "इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षाऽनुमानमित्यर्थः। तद्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम्। ननु चतस्र इद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः" इत्युपक्रम्य "नन्वक्षपादात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत्। अत्यल्पमिदमुच्यते। जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि। पिङ्गलात्पूर्वं केन छन्दांसि रचितानि। आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमाः विद्याः प्रवृत्ताः। संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र कर्तृनाचक्षते" इत्यन्तेनामुमर्थं निपुणतरमुपपादितवान्।

अत एव गङ्गेशोपाध्याया अपि तत्त्वचिन्तामणौ

"अथ जगदेव दुःखपङ्कमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय"त्याद्युक्तवन्तः।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्रव्याख्याने "श्रवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा उन्नयनं तन्निर्वाहिका सेयमान्वीक्षिकी न्याय(१)तर्कादिशब्देरपि व्यवह्रियते तथा च न्यायो

(१) न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये प्रमाणप्रमेयेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्याने "कः पुनरयं न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्।" अत्र तात्पर्यटीका "पञ्चरूपसत्रूपो वा हेतुर्न्यायः। प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्याय इति।"

निर्णीयतेऽनेनेति न्याय इति व्युत्पत्त्या न्यायशब्दो वैदिकपदार्थनिर्णा-

मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः। पुराणन्यायमीमांसेत्यादि-स्मृतिः। मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः[१] परिकीर्तित इति पुराणम्।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥ इति मनुः[२]।
तथा। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यादि[३]।

यकेऽधिकरणभेदे प्रयुज्यते अत एव जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे माधवाचार्यैः "सर्वे न्यायाः समर्थिता भवन्तीति।" क्वचिद्धर्मशास्त्रेऽपि न्यायशास्त्रत्वेन प्रयुज्यते। काकतालीयन्यायादौ आभाणके न्यायशब्दप्रयोगस्तु पारिभाषिकस्ते च न्याया लौकिकन्यायसंग्रहग्रन्थे ३३४ संख्यकाः पण्डितश्रीरामदयालुशिष्यश्रीरघुनाथेन संगृहीताः।

(१) वेदाङ्गानि अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि १ मुण्डके "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति॥"

पाणिनीयशिक्षादौ च वेदाङ्गानां निरूपणं यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्॥
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥"

वेदाङ्गोपाङ्गभेदाः शिक्षाकल्पव्याकरणभेदादयश्चतुर्वेदपरिशिष्टसंग्रहभूमिकायां जैनेन्द्रव्याकरणभूमिकायां च निरूपयिष्यन्तेऽस्माभिः।

(२) मनुस्मृतौ ७ अध्याये श्लो० ४३। विस्तरस्तु मेधातिथि भाष्यादौ द्रष्टव्यः।

(३) मनुस्मृतौ १२ अध्याये श्लो० १०६।

मोक्षधर्मे भारते।

तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव।

मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्॥

इत्युपनिषदर्थस्त्वान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य" इत्याद्युक्तवन्तः।

देवीपुराणे ऽपि ४५ अध्याये।

"आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराथ वा।

अन्वीक्षाकरणत्वाद्वा तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता॥" इति।

कामन्दकोऽपि।

"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।

विद्यास्त्वतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः॥

आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ।

अर्थानर्थौ च वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ॥" इति।

इमामेवान्वीक्षिकीं विद्यामध्यात्मविद्यात्वेन दत्तात्रेयः अलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति श्रीमद्भागवते महापुराणे १ स्कन्धे ३ अध्याये १०। ११ श्लोके प्रतिपादितं यथा

"पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्॥

षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तो ऽनसूयया।

आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्॥" इति।

अत्र टीकाकाराः, तत्र श्रीधरस्वामी आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम्। राधारमणदासगोस्वामी अन्वीक्ष्यते आत्मा इत्यन्वीक्षा तामधिकृत्य ताम्। वीरराघवः आन्वीक्षिकीमध्यात्मविद्याम्। विजयध्वजः

आन्वीक्षिकीं तत्त्वविद्याम्। वल्लभाचार्यः आन्वीक्षिकीं योगपुरःसरामात्मविद्याम्। विश्वनाथचक्रवर्त्ती आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम्। शुकदेवः आन्वीक्षिकीमध्यात्मविद्याम्।

एतेन न्यायभिन्ना आन्वीक्षिकी इति न प्रतीयते। अत एव "आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो"रित्यमरकोशेऽपि सिद्धान्तितः।

"नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च।
पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना॥"

इति महाभारतेऽपि तृतीयो नैयायिकः सङ्गच्छते अन्यथान्वीक्षिकीत्रितयापत्तेः। अयमेवार्थो न्यायनिन्दाप्रशंसासमन्वये ऽग्रे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते।

तत्र उपनिषदर्थस्य आन्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य इत्यत्र "तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिवेत्यादि"महाभारतीयमोक्षधर्मं प्रमाणयन्ति स्म विश्वनाथन्यायपञ्चाननादयः परं समन्वयं तु न प्रदर्शितवन्त इति समन्वयः प्रदर्श्यते।

महर्षिणा गोतमेन आन्वीक्षिकीत्यपरनामधेये न्यायशास्त्रे प्रमाणादिपदार्थनिर्वचनरूपाणि सूत्राणि[1] रचितानि उपनि-

---

(१) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये।

"स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥" इति।

अस्मन्निकटे वर्तमाने एकस्मिन् प्राचीने व्याकरणमहाभाष्यपुस्तके केनचित् पण्डितेन समुद्धृतम्।

ष्वपि तत्रतत्रोपदेशप्रसङ्गेन स्वभावोक्त्या भङ्ग्यन्तरेण वा तत्तत्पदार्थज्ञापनपराणि वाक्यान्युपलभ्यन्ते इति उपनिषद्वाक्याभिप्रायकाण्डेव सूत्राणीति विज्ञायते।

तथाहि। प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इति न्यायसूत्रम्।

प्रमाणम्—सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम्—न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः। मैत्र्युपनिषदि ६। १४, प्रमाणैरेतैरवगतः। नृसिंहोत्तरतापन्याम् ९, प्रमाणाप्रमाणसाधारणा। सर्वोपनिषत्सारे, किं द्रव्यं किं स्थानं कति प्रमाणम्। कालाग्निरुद्रोपनिषदि १, उपनिषदः प्रमाणम्। मुक्तिकोपनिषदि २॥

प्रत्यक्षम्—अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम्। छान्दोग्ये ५। १। १, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। तैत्तिरीयके। १। १। १॥

अनुमा वा अनुमानम्—वहिरात्मक्या गत्यान्तरात्मनोऽनुमीयते

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्।
सूत्रस्य लक्षणं चैतत् सहेतु अनुमापकम्॥" इति।

भामत्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रास्तु।

"लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥" इति।

केचित्तु "बह्वर्थसूचनात् सूत्र"मित्यप्याहुः।

गतिः—अन्तरात्मकया गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः। मैत्र्युपनिषदि ६। १।

उपमा वा उपमानम्—सप्तविधेयं तस्योपमा। मैत्र्युपनिषदि ६। २२।

शब्दः—प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाप्नोति। कौषीतकिब्राह्मणोप.। ३। ६। उपनिषदः प्रमाणम्। मुक्तिकोपनिषदि २॥

प्रमेयम्—प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैति। मैत्र्युपनिषदि ६। १४।

आत्मा—कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धाना-जिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति। ऐतरेयोपनिषदि ३ अध्याये।

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥

कठोप. १ अध्या०। ३ वल्ल्याम्।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति।

कठोप. ४ वल्ल्याम्।

अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा। बृहदारण्यके ४। ५। १४।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः। बृहदारण्य. २।४।५,
(आत्मगुणाः)—इच्छयाप्नोति कैवल्यम्। अमृतबिन्दु. २८,
विदेहमुक्ताविच्छा चेत्। मुक्तिकोपनिषदि १। २८,
द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयम्। कृष्णोप. १५, तत्प्रयत्नेन शोधयेत्,
मैत्र्युपनि. ६। ३४, तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यम्। मुक्तिकोप. २, पौरुषेण प्रयत्नेन। मुक्तिकोप. २। ६,
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन। मुक्तिकोप. ६३।

यदा वै सुखं लभते ऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञासे। छान्दोग्ये। ७। २२। १, तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्। कठो. ५। १२, इतरे दुःखमेवापि यन्ति। बृहदारण्यके ४। ४। १४, श्वेताश्वत. ३। १०। दुःखस्यान्तं भविष्यति। श्वेताश्वत. ६। २०।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत। कठोप. ३। १३।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्। कैवल्य २४।
शरीरम्—केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति। कौषीतकि. १।७,
प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति। कौषीतकि. ३। ६। स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते। बृहदारण्यके २। १। १८, अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे। गर्भोप. १।

इन्द्रियम्—भूतानीन्द्रियाणि। नृसिंहोत्तरता . ८। दशेन्द्रियाणि महो . १। चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः। मुक्ति . २। २२।

अर्थाः—शब्दस्पर्शादयो ह्यर्थाः। मैत्र्युप . ४। २।

बुद्धिः—संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति। ऐतरेयोप . ३ अध्याये, बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानम्। मैत्र्युप . ६। ३१।

मनः—दशेन्द्रियाणि मन एकादशम्। महोप . १। हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य। श्वेताश्वत . २। ८। मनः सर्वेन्द्रियाणि च। मुण्डकोप . २। १। ३। इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः। प्रश्नोप . ३। ९।

प्रेत्यभावः—अञ्जसा प्रेत्य सम्भवः। बृहदारण्यके ३। ९। २८।

फलम्—रतिमात्रं फलमस्याः। मैत्र्युप . ७। ९।

दुःखम्—दुःखे नोद्वेगः। परमहंसोप . ३।, कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा। मुक्ति . २।

अपवर्गः—सर्गस्वर्गापवर्गहेतुः। मैत्र्युप . ६। ३०, अध्यवसायस्य दोषक्षयाद्धि मोक्षः। मैत्र्युप . ६। ३०, बद्धोऽतस्तद्विपरीतो मुक्तः। मैत्र्युप . ६। ३०, तन्निवृत्तिर्मोक्षः। सर्वोपनिषत्सारे १। मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः। मुक्तिकोप . २। ६८।

अनयैव दिशा संशयादयोऽपि पदार्थास्तत्रतत्रोक्ता वेदितव्या विस्तरभयादिहोपरम्यते।

एवमुपनिषत्सु तत्रतत्र तर्क-चिकित्सित-योग-वेदान्त-मीमांसा-ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणादिविद्यानां नामानि तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वर्तन्त इत्यवगन्तव्यम्।

अत एव "आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या" इत्यादि २९ पृष्ठोक्तजयन्तलेखोऽपि सङ्गच्छतइति।

तच्च न्यायशास्त्रं(१) पञ्चाध्याय्यात्मकं तथा च न्यायवार्त्तिके आरम्भे "शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो व्यूहविशिष्टः पदं पुनर्वर्णसमूहः पदसमूहः सूत्रम् सूत्रसमूहः प्रकरणम् प्रकरणसमूह आह्निकम् आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम्" इति।

तत्र प्रथमाध्यायान्ते।

"तत्त्वप्रतिज्ञा संसारस्तन्निवृत्तिश्च संविदा।
उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्॥"

द्वितीयाध्यायान्ते।

"संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः।
शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थाश्चेह कीर्तिताः॥"

तृतीयाध्यायान्ते।

---

(१) केचित्तु वात्स्यायनभाष्ये आत्मशरीरेन्द्रियार्थेत्यादिप्रमेयसूत्रव्याख्याने "अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्। तद्भेदेन चापरिसंख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इति।" अपि च वैशेषिकशास्त्रे त्रय एव हेत्वाभासाः संक्षेपेण निरूपितास्त एव विस्तरेण पञ्च न्यायशास्त्रे निरूपिता इत्यादिना बलवतीं युक्तिं प्रदर्श्य न्यायापेक्षया वैशेषिकस्य प्राथम्यं निरूपयन्ति। तदसत् मुक्तावलीप्रकाशादौ प्रमाणादिषोडशपदार्थानां न्यायोक्तानां वैशेषिकोक्त-

"आत्मा शरीरं करणमर्था बुद्धिर्मनस्तथा।
यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत्तथेहोपपादितम्॥"

चतुर्थाध्यायान्ते।

"प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः।
फलं दुःखं विमुक्तिश्च चतुर्थे परिकीर्तितः॥"

पञ्चमाध्यायान्ते।

"जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्थानलक्षणम्।
शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः॥"

इत्येवम्प्रकारेण शास्त्रार्थसंग्रहे कृतेऽपि[1] इदानीं न्यायसूत्रपाठनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते। तत्र तावत् सूत्रपाठपुस्तकं द्विविधमुपलभ्यते प्राचीनं भाष्यकारसम्मतपाठानुसारि नवीनं च विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतवृत्त्यनुसारि। किन्त्वेकं पुरातनं प्रायःशुद्धं पुण्यग्रामे (पूनानगरे) लिखितं नैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावधृतं वात्स्यायनीयन्यायभाष्यपुस्तकमस्मन्निकटे वर्त्तते तत्र सर्वत्र सूत्रभाष्ययोर्मध्ये विरामचिह्नाभावात् सूत्राक्षराणां नवीनपुस्तकवत् गैरिकादिना रञ्जितत्वाभावात् क्वचिच्च भाष्यकारेणापि अवतरण-

द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावनिरूपणात्। संक्षेपस्यैव पूर्वकालावस्थायित्वे "पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च भावः षड्विधः अभावश्चतुर्विध" इति निरूपणात् जगदीशभट्टाचार्यकृततर्कामृत-कोण्डभट्टकृतपदार्थप्रदीपिकादीनां सर्वापेक्षया प्राथम्यापत्तेश्च।

(१) न्यायोक्तानां पदार्थानां संक्षेपेण निरूपणं न्यायसिद्धान्तनिरूपणं च सर्वदर्शनसंग्रहादौ श्रीमाधवाचार्यादिभिः कृतमेवेति पिष्टपेषणभिया न प्रदर्शितमस्माभिः।

व्याख्यानयोर्मध्ये सूत्राणां मिश्रणात्[१] क्वचिच्च स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् सूत्रकारेण यत्रयत्र ग्रन्थसङ्कोचः कृतस्तत्रतत्र वैशद्यार्थं भाष्यकारेण सूत्रत्वेनावभासमानानि बहूनि वाक्यानि रचितानि तान्यपि "स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु"रिति भाष्यलक्षणमनुयायिना तेन व्याख्यातानीति[२] भाष्यग्रन्थेन सूत्रपाठनिर्णयो दुरधिगम एव।

सूत्राणां लघुत्वात् स्वल्पाक्षरत्वात् सर्वतः सारभूतत्वात् भाष्यसंवलितानामेव तेषां पठनपाठनयोः प्रचारश्चिरन्तनः। कुतार्किकैस्तु कुहेतूत्थापनादिना स च प्रचारो क्षयतां नीत इति एतावन्मात्रं सूत्रमेतावन्मात्रं भाष्यमिति निर्णयो न्यायवार्त्तिककारसमयेऽपि दुरधिगम एवासीत् अत एव वार्त्तिककारोऽपि "अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति" इत्याद्युक्तवान्[३] किन्तु महर्षिणाक्षपादेन प्रणीतस्य निःश्रेयसहेतुभूतस्य शास्त्रस्य कुतार्किकाज्ञानान्धकारतिरोहितस्य प्रकाशनार्थं महाप्रदीपप्रज्वलने प्रवृत्तेन वार्त्तिककारेण प्रायो बहूनि सूत्राणि नीर्णीतानीति तत्रतत्र वार्त्तिकदर्शनादवगतं भवति।

अथ वार्त्तिककारकृतसूत्रनिर्णयोऽपि मन्देभ्यो नालं भविष्यतीति षड्दर्शनटीकाकार आचार्यवाचस्पतिमिश्रो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां सूत्रपाठनिर्णयं यत्र तत्र कृत्वापि साकल्येन

---

(१) १ अ० १ आ० २८ सर्वतन्त्रसिद्धान्तसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम्।

(२) १ अ० १ आ० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गइति २२ सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम्।

(३) मुद्रितवार्त्तिकपुस्तके पृ० १४८ पं० ७ द्रष्टव्यम्।

तद्वाक्यार्थं न्यायसूचीनिबन्धाख्यं[१] न्यायदर्शनसारार्थबोधकं ग्रन्थं

---

(१) एतदनुसारेणैव विश्वनाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्रवृत्तौ तत्तन्नाम्ना ८४ प्रकरणानि विभक्तानि किन्तु मुद्रितस्य तत्सूत्रवृत्ति-पुस्तकस्यानवस्थितत्वात् परिशुद्धे पुस्तके तत्सर्वं द्रष्टव्यम्।

निबन्धोऽयं न्यायवार्त्तिके तृतीयखण्डेऽन्ते मुद्रितः। अस्माभिः समालोचितं न्यायसूचीनिबन्धे पदसंख्यायामक्षरसंख्यायां च लेखगणनावैषम्यं वर्तत इति। तच्च लेखकशोधकप्रमादाज्जातमिति बोध्यम्।

केचित्तु अस्य न्यायसूचीनिबन्धस्य न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां क्वचिद् विसंवाददर्शनाद्विभिन्नकर्तृकत्वं वदन्ति। तदसत् न्यायवार्त्तिकटीकायामेव १ सूत्रव्याख्याने पृ. २ "तदिदमभिधेयसम्बन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थकत्वं प्रथमसूत्रस्येत्युक्तम्" पृ. ४८ "तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजन-सम्बन्धान् दर्शयता पदार्थाः प्रमाणादय उद्दिष्टा" इति वैषम्यदर्शनात् पूर्वपरग्रन्थयोर्विभिन्नकर्तृकत्वापत्तेः।

आधुनिकास्तु नैतादृशो निबन्धः केनापि प्रामाणिकेनाचार्येण कस्मिंश्चिदपि शास्त्रे निर्मित इति केनचिद्धूर्त्तेनास्य सूत्रनिर्णायकस्य ग्रन्थस्योपलब्धेः प्रदर्शनेन कीर्त्तिलाभेच्छया कल्पितोऽयमित्युद्घोषयन्ति। तदत्यन्त-दरिद्रायितमनोरथम् यतः ऋग्वेदीयशाकल्यसंहिताया मण्डलाध्यायसूक्त-मन्त्रादीनां संख्या वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमाने देवीपुराणे २१४ पत्रे निरूपितास्ति। अपरोऽपि तन्निरूपकोऽनुवाकानुक्रमनामा ऋग्वेदीयग्रन्थो वर्तते। यत्राध्याय-मण्डल-वर्ग-सूक्त-ऋक्-पदाक्षराणां संख्यैव प्रकाशिता। यथा

"अध्यायानां चतुःषष्टि६४र्मण्डलानि दशैव १० तु।
वर्गाणां तु सहस्रे द्वे संख्याते च षडुत्तरे २००६॥
सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना।
दश सप्त च पञ्चन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् १०१७ (?)॥
एकर्च एकवर्गः स्यादेकस्य नवकस्तथा।

द्वौ वर्गौ तु द्वृचौ ज्ञेयौ ऋचूनं ह्यचशतं स्मृतम् ॥
चतुष्कं शतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ।
पञ्चकानां सहस्रं तु द्वे च सप्तोत्तरे शते ॥
त्रीणि शतानि षट्कानां चत्वारिंशत्षट् च वर्गकाः ।
शतमूनविंशतिभिः सप्तकानामूनाषष्टिरष्टकानाम् ॥
ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।
ऋचामशीतिः पादश्च १०५८०। पारायणं संप्रकीर्तितम् ।
अर्द्धर्चानां सहस्राणामेकविंशतिकं तथा ।
शतद्वयं तु द्वात्रिंशत्सपादं २१२३२। मुनिभिः पुरा ॥
शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं
सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।
शतानि चाष्टौ दशकं द्वयं च १५३८१२
पदानि चर्चां दश चर्चितानि ॥
एकं च शतसहस्रं च दश च सहस्राणि सप्त शतानि ।
चर्चापदानि ज्ञेयानि पदानि चान्यानि चत्वारि ॥
चत्वारि शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि ४३२००० ॥"

इति ।

एवं यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थानां मन्त्रादिसंख्या वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ । ६० । ६१ अध्यायेषु निरूपिता ।

माधवाचार्येण पराशरमाधवाख्ये पराशरस्मृतिभाष्ये ५९२ स्मृतीनां संख्या कृता । यथा

"पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थक्लृप्तिर्विविच्यते ।
द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोनषट्शतम् ॥"

एवं महाभारते आदिपर्वणि संपूर्णस्य महाभारतस्य पर्वावान्तरपर्वाध्यायश्लोकानां संख्या कृता ।

तथा मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशतीस्तोत्रस्य टीकायामन्ते नागेश-

रचितवान्। अत्र न केवलं न्यायदर्शनाध्यायाह्निकप्रकरणसूत्राणां संख्या निर्धारिता किन्तु पदानामक्षराणामपि संख्या निर्धारिता।

भट्टेन कात्यायनीयतन्त्रानुसारेण प्रत्येकाध्यायस्य प्रत्येकमन्त्राणामक्षराणां संख्यां प्रदर्श्य "अत्रायं गोप्यविधि"रित्यादिना संख्या लिखिता। यथा

मार्कण्डेय उवाच ५ वैश्य उवाच २ राजोवाच ४ ऋषिरुवाच २१ भगवानुवाच १ ब्रह्मोवाच १ देव्युवाच १२ देवा ऊचुः ३ दूत उवाच २ अर्द्धश्लोकाः ४० पादमन्त्राः २३ पादार्द्धमन्त्राः २२ सार्द्धपादार्द्धश्लोकमन्त्राः २२ श्लोकमन्त्राः ५३६ इत्थं सप्तशतमन्त्राः ७०० श्लोकसंख्या ५७८ ग्रन्थसंख्या ६०२ अक्षरसंख्या १८२७२।

अपि च। महाभाष्यानुसारी पाणिनिसूत्रपाठो भिन्नः काशिकादिवृत्त्यनुसारी च भिन्न इति नागेशभट्टेनैव।

त्रीणि सूत्रसहस्राणि नव सूत्रशतानि च।
चतुष्षष्टि च सूत्राणि कृतवान् पाणिनिः स्वयम्॥

महाभाष्यानुसारिपाणिनिव्याकरणसूत्रसंख्यानिर्णयः कृत इति।

काशिकासम्मतस्त्वायं सूत्रपाठ इति प्रदर्श्य।

"त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।
चतुर्नवतिसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम्॥"

इत्युक्तम्। इदं पुस्तकद्वयमस्मन्निकटे वर्तते॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्रपाठनिर्णयेऽपि

"सूत्रं तु पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतपञ्चकम्"।

५५५ सूत्राणि इति वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमाने शारीरकसूत्रसारार्थचन्द्रिकापुस्तके निरूपितम्।

एवमुदयनाचार्या न्यायपरिशिष्टाख्यां[१] बोधसिद्धिर्बोधशुद्धिर्वेत्य-परनामधेयां न्यायसूत्रवृत्तिमेवं महानैयायिकश्रीगङ्गेशोपाध्याया-त्मजवर्द्धमानोपाध्याया अपि अन्वीक्षानयतत्त्वबोधाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं निर्मितवन्त[२] इति।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो न्यायतत्त्वालोकाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं रचितवान् तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यामपि, तेनैव

"श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा[३]।
लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत्॥"

---

(१) अस्य ग्रन्थस्य खण्डितमेकं जीर्णं पुस्तकं ममान्तिके वर्तते। तट्टीकापि न्यायपरिशिष्टप्रकाशाख्या वर्द्धमानोपाध्यायकृता वर्तते।

(२) सूत्रपाठनिर्णयार्थं तत्सारार्थनिरूपणार्थमेव वा उदयनाचार्य-वर्द्धमानोपाध्यायादिभिर्वृत्तिग्रन्थो रचितो नो चेत् तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेन तट्टीकया न्यायनिबन्धप्रकाशेन च सर्वांशस्य व्याख्यातत्वात् किमपरमवशिष्टं यदर्थं वृत्तिग्रन्थः पार्थक्येन रचित इति।

(३) "श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति"॥

इति द्वैतनिर्णये।

अस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनचरितमाचार्यवाचस्पतिजीवनचरितप्रक-रणे प्रपञ्चयिष्यते।

इत्यादिना न्यायसूत्रोद्धारनाम्ना ग्रन्थो[१] रचितः किं तु तत्र सूत्रपाठ एव न त्वपरः कश्चिल्लेखः सूत्राणां निर्णायक इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणीयकालिकाखण्डे १५—१८ अध्यायेषु वेदादिविद्यानामितिहासो विस्तरेण निरूपितस्तत्रैव १७ अध्याये ।

आश्वलायननामासौ शौनकात् प्राप्य चाखिलम् ।
संगृह्यापि च वैतानं सूत्रं होतुर्विनिर्ममे ॥
आपस्तम्बो भरद्वाजः सत्याषाढो[२] महामुनिः ।
कात्यायनोऽथ वि—नास्तथा बोधायनो मुनिः ॥
तत्रैवाध्वर्युसूत्राणि निर्ममुर्यजुषां तथा ।
जैमिनिः सामसूत्राणि निर्ममे छन्दसां ततः ॥
सर्वेषां प्रत्ययैः कर्म यज्ञीयं समभूत् तदा ।
गोतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र हि ॥
शप्तोऽथ मुनिभिस्तत्र शार्गालीं योनिमृच्छति ।
पुनश्चानुगृहीतोऽसौ श्रुतिसिद्धान्ततर्कतः ।
सर्वलोकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥ इत्युक्तम् ।

तत्तु शापानुग्रहाभ्यां समन्वयनीयम् ॥

प्राणतोषिणीतन्त्रे तु अष्टादशविद्यानिरूपणप्रस्तावे "गोतमेन तथा न्याय" मित्यादिवचनानि गन्धर्वतन्त्रनाम्ना समुद्धृत्य न्यायनिन्दाप्रशंसासमन्वयः कृतस्तथाहि "गन्धर्वतन्त्रे" ।

---

(१) अयं न्यायसूत्रोद्धारग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रितेन न्यायभाष्येण साकं मुद्रितोऽस्ति ।

(२) सत्याषाढो हिरण्यकेश एव इति सम्प्रदायविदः ।

"गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि।
शार्गालीं योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मसु॥

अत एव महाभारते मोक्षधर्मे काश्यपेन्द्रसंवादे।

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम्॥ इति प्रस्तुत्य
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान्।
यस्येयं फलनिष्पत्तिः शृगालत्वं मम द्विज॥

इति ब्राह्मणं प्रति शृगालवाक्यम्।

नन्वा'न्वीक्षिकी दण्डनीतिस्त्रयी त्रिदिवसुन्दरीति' कालीकुलसर्वस्वीयवचनेन आद्यानामसहस्रान्तर्गतत्वेनान्वीक्षिक्याः श्रीमद्दक्षिणकालिकास्वरूपाया अध्ययनरूपोपासनया यदि शृगालत्वं स्यात् तदा चतुर्वर्गफलं कुतो लब्धव्यमिति चेत् सत्यम् आन्वीक्षिक्यध्यात्मविद्येति ब्रूमः सा च दत्तात्रेयप्रणीता न गोतमोक्ता तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे।

'षष्ठे ऽत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्॥' इति।

अत्रिणा वृतः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः कथमित्याह अनसूयया मामेवापत्यं वृतवान् इति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः। शेषं सुगमम्। "आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामिति" श्रीधरस्वामिना व्याख्यातं न गोतमोक्तविद्या सा तु तर्काक्रयत्वेन प्रसिद्धेति चेन्नैवम् तथात्वे आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामिति मोक्षधर्मश्लोके तर्कविद्येति विशेषणम् आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरसिंहोक्तं न

मङ्गच्छते तस्मात् तयोर्द्वयोरेवान्वीक्षिकीति नामधेयम्। अथ तर्ह्युक्तदोषस्तदवस्थ इति सत्यम् गन्धर्वतन्त्राभिप्रायमनालोच्य दोषमाशङ्कसे तथाहि निष्ठाया अतीतार्थाभिधायित्वाच्छार्गाली योनिमापन्नाः प्राप्ताः शृगालयोनिकाः सर्व एव गोतमप्रोक्त-शास्त्रार्थनिरताः केवल तर्कशास्त्रनिपुणाः सन्तः सर्वकर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य निर्गलितार्थः। शास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते। अत एव

'आम्नायार्थाविवादेन न्यायचिन्तां करोति यः।
तेन निःश्रेयसं प्राप्यं शार्गाली योनिमन्यथा॥'

इति पठन्ति। मोक्षधर्मश्लोकार्थस्तु तर्कविद्यामान्वीक्षिकीमनु-रक्तोऽहं द्विजानाक्रोष्टातिवक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रोशस्य अति-वादस्य च फलनिष्पत्तिर्मम शृगालत्वमिति। युक्तं चैतद् वाचिक-पापस्य मनुना तथात्वस्य प्रतिपादितत्वात् तथा च मनुः

'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षितां याति मानसैरन्त्यजातिताम्॥' इति।

मानसपापं तु न गृहस्थानामित्यग्रे वक्ष्यते। कलीतरपरं वा तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे

'नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक्।
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्॥'

सारङ्गोभ्रमर इव सारग्राही सम्राड् राजा कलिं नानु-द्वेष्टीत्यन्वयः। कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पेन सिद्ध्यन्ति फलन्ति। इतराणि पापानि नाशु सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव

सिद्धन्ति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानस-मित्यमरः यदि तु तर्कविद्यापाठेन शृगालत्वमुच्यते तदा तु मोक्षधर्मस्थाक्रोष्टेत्यादिश्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधीभिर्विचार्य-मिति ॥" इत्थं च प्राणतोषिणीकृद्व्यवस्थाया आक्रोशस्य अति-वादस्य च फलं शृगालत्वं न त्वान्वीक्षिक्यनुरागस्येति निष्कर्षः ॥

यत्तु सांख्यप्रवचनभाष्ये पराशरोपपुराणनाम्ना

"अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥
जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥"

इति वचनं समुद्धृतं तत्सर्वं पूर्वोक्तन्यायप्रशंसाप्रतिपादक-श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिविरुद्धत्वादेकदेशीयत्वादुपपुराणोक्तत्वा-च्चोपेक्षणीयम् ।

तथाहि श्रुतिस्मृतिपुराणसदाचारबलाबलपरीक्षायाम् पूना-नगरस्थानन्दाश्रमयन्त्रमुद्रितगौतमप्रणीतधर्मसूत्रे २ पृष्ठे "अथ यत्र द्वे विरुद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः, यथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "उदिते जुहोति" "अनुदिते जुहोति" इतिश्रुत्योर्विरोधः, तथा "नित्यमभोज्यं केश-कीटावपन्नम्" इति गौतमः "पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । केशकीटावपन्नं च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति" इति मनुः । तत्र किं कर्त्तव्यम् तुल्यबलविरोधे विकल्पः । प्रकर्षबोधने तु श्रुतिस्मृति-विरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीयः अतुल्यबलत्वात्, अत एव जाबालि-

राह "श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा" ॥

आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।
तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते ॥

अतोऽपि विशेषं जिज्ञासुभिः तन्त्रवार्त्तिकाद्याकरग्रन्थतोऽवसेयमिति ॥

यत्तु विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ पृ. ५ पं. १७ "निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रयोजनं जानाति भगवान् अक्षपाद एव" इत्युक्तम् ।

शङ्कराचार्येण बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये ४ अध्यायस्य २ ब्राह्मण व्याख्याने "अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दै"रिति ।

विज्ञानभिक्षुणा विज्ञानामृताख्ये ब्रह्ममीमांसाभाष्ये अद्वैतसिद्धान्तखण्डनप्रसङ्गे "आधुनिकास्तु" "प्रच्छन्नबौद्धास्तु" इत्यादिवाक्यैः शङ्कराचार्या एव परिगृहीताः ।

प्रशस्तपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दल्यां तदलं प्रकोपितैः श्रोत्रियवृद्धद्विजन्मभिरित्यादिवाक्यैर्जैमिनीया एव परिगृहीताः ।

तत्सर्वं प्रस्थानभेदेन औद्धत्येन वा कृतमेवं समन्वयनीयम् ॥

आधुनिकन्यायतत्त्वविदस्तु वदन्ति । एतानि न्यायदर्शनसूत्राणि खण्डितानि[1] पुरातनान्न्यायदर्शनाद् याथातथ्येनोपलब्धात् केनचित्

(१) विजयनगरसंस्कृतमालामुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

समुद्धृतानि यतः परीक्षाप्रकरणे प्रमाणादीनां परीक्षां विहाय प्रथमतः संशयस्यैव परीक्षितत्वात् सकलपदार्थानां परीक्षाभावात् उद्देशक्रमपरीक्षाक्रमयोर्वैषम्याच्च। इदं वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यमपि विहाय किमपि प्राचीनं न्यायभाष्यमासीत्(१) इदमुपलभ्यमानं वार्त्तिकमपि विहाय किमपि प्राचीनं वार्त्तिकमासीत्(२) हेत्वाभाससूत्रवार्त्तिके "वार्त्तिकं कुर्वाणेनोक्त" मित्याद्युक्तत्वात्।

इदं सर्वं कुकल्पनामात्रं शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् वाचस्पतिमिश्रोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिरचर्चितत्वाच्च॥

अभिनवदार्शनिकास्तु वदन्ति "यस्मिन् समये ऋग्वेदादिसंहिताग्रन्थानां(३) मन्वादिस्मृतीनां वायुपुराणादिपुराणानां च प्रणयनं तस्मिन् समये मूर्खबहुले संसारेऽध्यात्मविद्याया अभावात् कोऽपि पुरुषस्तद्विद्याप्रणयने न समर्थ आसीदिति पञ्चभिः पुरुषै-

---

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

(२) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके भूमिकायां २ पृष्ठे "सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन वार्त्तिकं निर्ममौ यन्नाम साम्प्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीयव्याकरणे सूत्रभाष्ययोरन्तरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चात्यानां मतेन वार्त्तिकवचनानीत्यादि"

विंडिशमहाशयैरप्ययमेवार्थः प्रसाधितः। "Ueber Das Nyáyabháshya", von Ernst Windisch, Leipzig.

(३) संहिताग्रन्थेषु पृथिव्यापस्तेजोवायूनामन्येषामपि स्तुतिपराणि वाक्यानि रचितानि तेषां समूहाः सूक्तानीत्युक्तानि भवन्ति तेषां समुदायः संहितापदवाच्य इति संहिताया अन्वर्थं नामेति तेषां सिद्धान्तः।

रितस्ततः प्रकीर्णानि न्यायविद्यासम्बन्धीनि ५२८ लघुवाक्यानि कल्पितानि अत एव तान्यनवस्थितानि यतश्चतुर्ष्वध्यायेषु आधुनिकतार्किककल्पितोद्देशलक्षणपरीक्षानुसारेण याथातथ्येन शास्त्रसमाप्तिः कृता पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एव ॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्राणि १२००० नारदेन प्रणीतानि तद्भाष्यमपि ६०००० श्लोकात्मकं महर्षिणा वात्स्यायनेन[1] प्रणीतम्। उपलभ्यमानानि वेदव्यासकृतित्वेन प्रसिद्धानि शारीरकमीमांसासूत्राणि शाङ्करं तद्भाष्यमप्युपलभ्यमानं यमनराज्यप्राबल्यसमये सर्वगोपनार्थमद्वैतसिद्धान्तप्रचारार्थं केनचिन्महाधूर्तेन प्रणीतमिति ॥"

अत्र परीक्षकास्तत्त्वविदस्तु वदन्ति प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति अभिनवदार्शनिकैर्निरूपितेऽर्थे न किमपि प्रमाणं दर्शितं नापि बलवती युक्तिरभिहितेति तत्सर्वं खपुष्पशशविषाणनिरूपणायितमिति। तत्सिद्धान्तस्य परीक्षणेऽस्माकं वाक्यद्वयं स्फुरति।

"घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कृत्वा रासभरोहणम्।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥"

"सुखमस्तीति वक्तव्यं दशहस्ता हरितकी ॥" इति।

अपि च, प्रयागक्षेत्रे भूतपूर्वप्रदर्शिन्यामेकः सुदीर्घकायो लम्बग्रीवः सुपुष्टाङ्गो नातिवृद्धस्तिलकमालाधारी वैष्णवाभासः प्रदर्शनीयपुस्तकसंग्रहभवने मिलितो यत्रान्यत्रासुलभानि बहुमूल्यानि

(१) "वात्स्यायनेन" इति तु निरुक्तमत्यनाम्ना नागेशभट्टेन समुद्धृतं वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाम्।

महाभारतादीनि पुस्तकानि स्थापितान्यासन् तेन महापुरुषेणोक्तम् "समान्तिक एकमेवास्ति महत्पुस्तकम् यत्र भूतभविष्यद्वर्तमानानां समस्तजगतः पुस्तकानामन्तर्भावोऽस्ति यथा

वेदस्मृतिपुराणेषु तन्त्राङ्गोपाङ्गनीतिसु ।
कौमुदीनां सहस्राणि चन्द्रिकाणां तथैव च ॥
कौस्तुभानां तु लक्षाणि दर्पणानां तथैव च ।
मनोरमाणां लक्षाणि प्रकाशानां तथैव च ॥
चिन्तामणीनामयुतं प्रदीपानां सहस्रकम् ।
लघुभाष्यमहाभाष्यटीकानां टिप्पणस्य च ॥
विवरणानां च विवृतेर्लघुवृत्तेश्च दीधितेः ।
सुबोधिनीदीपिकानां प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥
सारास्तेषां संगृहीता ग्रन्थे मार्तण्डमण्डले ।
तिस्रः कोटयोऽर्द्धकोटिश्च ग्रन्था मार्तण्डमण्डले ॥" इत्यादि ।

अत्र परीक्षका वदन्ति । सर्वैरपि निबन्धकारैरनिबन्धकारैश्च विद्वद्भिरदृष्टत्वादनुद्धृतत्वादस्य ग्रन्थस्य महत्त्वस्य चासम्भवदोषेण दूषितत्वात् तच्छशविषाणायितमिति ॥

पाश्चात्यानुयायिनस्तु "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः" (४ अ. २ आ. ४६ सू.) इति सूत्रव्याख्याने "योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्य" इति भाष्यकारेणोक्तत्वात् योगशास्त्रस्य पतञ्जलिप्रणीतत्वात् पतञ्जलेश्च खीष्टाब्दारम्भात् १४० वर्षेभ्यः पूर्वं तदासन्नसमये वा वर्तमानत्वात् तत्पश्चात्काले न्यायसूत्राणां निर्माणं जातमिति वदन्ति । तन्न-

न्दम्। पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये[१] प्रथमाह्निक एव "सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या[२] बहुधा

(१) योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥
चरक एव पतञ्जलिरिति भावप्रकाशे आयुर्वेदोत्पत्तिप्रकरणे विस्तरेण निरूपितम्।

(२) केचित्तु "रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा" इति महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशभट्टेनोक्तत्वादुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वान्न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणां तत्र गतार्थत्वात् तेषामुपादानस्य पौनरुक्त्यमुद्भाव्य तत्पाठस्य प्रक्षिप्तत्वं कल्पयन्ति तथात्वेऽपि इतिहासः पुराणमिति पाठस्य मुद्रितामुद्रितसर्वसाधारणेषु महाभाष्यपुस्तकेषु वर्तमानत्वात् पुराणेषु च न्यायस्य निरूपणात् योगापेक्षया न्यायस्यातिपुराणत्वं दुर्वारमेव। यथा च पुराणेषु न्यायनिरूपणं तथा प्रतिपादितमधस्तात्॥

यद्वा, छान्दोग्योपनिषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे "तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच" इति। श्रीकृष्णेन तु भगवद्गीतायाम् ५ अध्याये

"सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः"
"एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥" इति।

४ अध्याये। "इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे ऽब्रवीत्॥ १॥
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप॥ २॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः॥ ३॥"

अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्याये
"तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः॥ १३॥"

अत्रेदं न भ्रमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्यं नासीदेव ५ अध्याये ऽत्रैवोपनिषदि "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे" इत्याद्युक्तत्वात्। देवकीपुत्रेण श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायां १० अध्याये
"सिद्धानां कपिलो मुनिः॥ २६॥" इत्युक्तत्वाच्च।

भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणम् न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः” इत्याद्युक्तत्वात् योगापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वसिद्धेः॥

एके निरूपयन्ति “खीष्टाब्दारम्भात् परं षष्ठशताब्द्यामन्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा बौद्धो दिङ्नागाचार्यः प्रादुरभूत् तन्मतखण्डनात् न्यायवार्त्तिककार उद्योतकराचार्यो दिङ्नागादर्वाचीनः। वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भाष्यकारो वात्स्यायनः भाष्यकारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षशतद्वयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य गौतमस्य गोतम इति नाम कल्पितम्। खीष्टाब्दारम्भात् परं द्वितीये वर्षशतके न्यायसूत्रकारोऽभूदिति परमार्थः।

वैशेषिकशास्त्रप्रणेता काणादः स च काकमांसभक्षीति सम्भाव्यते” इति॥

केचिद्वदन्ति “शतपथब्राह्मणाद्युक्तो गोतमः शाक्यसिंहो बुद्धो गौतमः इन्द्रभूतिर्जैनगौतमश्च एते खीष्टाब्दारम्भात् ६०० वर्षेभ्यः

अत्रान्वेषकंमन्याः स्वाभिप्रायसिद्धये छान्दोग्योपनिषदुक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः महाभारतभागवताद्युक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः सांख्यकर्ता कपिलो भिन्नः उपनिषदुक्तः कपिलस्तदुक्तं सांख्यं च भिन्नमित्यादि प्रलपन्ति। तत्त्वपहासास्पदम् तथोक्तभिन्नत्वे तेषु तेषु ग्रन्थेषु देवकीकृष्णोक्त्या तदानन्त्यप्रसङ्गात् उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावात् तत्तुल्ययुक्त्या सूर्यचन्द्रादीनामपि प्रत्यहमुदयास्तत्वात् स्थानान्तरे दर्शनात् परिमाणन्यूनाधिक्यदर्शनादेषामप्यानन्त्यकल्पनापत्तेरित्यलं पल्लवितेन॥

पूर्वं वर्त्तमाना एककालावस्थायिन आसन् परं गौतमेन तस्मिन् समये न्यायसूत्राणि प्रणीतानि न वेति प्रणीतानि वा पञ्चाध्यायात्मकानि प्रणीतानि न वेति सन्देहः। मम तु मतं प्रथमाध्याय एव प्रणीतो द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्यायाः येषु वैशेषिक-योग-मीमांसा-वेदान्त-बौद्धदर्शनानां समालोचनानि तेऽन्येन केनचिद्ग्रन्थकारेण भिन्ने समये रचिताः। एष्वध्यायेषु अनेकत्र लङ्कावतारसूत्रेभ्यो नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्रेभ्य आर्यदेवकृतशतकाच्च शब्दतो विषयाः समुद्धृताः। एते च ग्रन्थाः खीष्टाब्दारम्भसमयनिकटवर्तिन" इति। गोतमप्रणीतमुपलभ्यमानं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रं बुद्धसमयात् पूर्वं नासीदेव पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एवेति तेषां हृदयम्॥

अन्ये तु "उपलभ्यमानन्यायसूत्राणामतिसावधानतया पाठेन समालोचनेन च निष्पन्नं भवति तावद् योगवेदान्तादिशास्त्रनिरूपितविषयोपनिपातात् जैनवचनप्रामाण्याभ्युपगमात् प्रमेयेषु सुखस्य परिगणनात् अत्र च न्यायशास्त्रे प्रमेयेषु तदभावात् जातिनिरूपणे प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययोर्विरोधाच्च महान् विप्लवो जातः। अपि च द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्यायेषु षोडशपदार्थानां परीक्षाया अभावात् नेदं पूर्णं शास्त्रमिति। अन्यच्च हिन्दूशास्त्रेषु न्यायशास्त्रस्य निन्दाया दर्शनात् बौद्धशास्त्रेण संश्लिष्टमिदं शास्त्रं जातम्। यत्तु खीष्टाब्दारम्भसमयात् ३०० वर्षेभ्यः परं वर्त्तमानाद्वात्स्यायनात् प्रभृति इदानीन्तनपर्यन्तैष्टीकाकारैः स्वव्याख्यानेन समाहितं संयोजितं तेऽपि नापारयंस्तत्त्वतो व्यवस्थापयितुं तत्त्वार्था-

नित्यादि" निरूपयन्ति। इयं हि उक्तार्थसंसिद्धौ तेषां प्रबला युक्तिर्यद् "वाचस्पतिमिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः[१] अनयोः संवादेन समालोचनेन च महान् विप्लवो दृश्यते" इति। इदमुपलभ्यमानं न्यायशास्त्रं सर्वथानवस्थितं पठन-पाठनानुपयुक्तमिति तेषां हृदयम्॥

इदं सर्वं न चित्रं नाप्यपूर्वार्थनिर्द्धारणं जैनागमे सुयगाङ्गसूत्रे त्रिषष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि मतानि[२] प्रदर्शितानि भारत-वर्षीयोपासकसम्प्रदायाख्यपुस्तकेऽपि बहूनि मतानि निरूपितानि तानि च स्वमते सर्वथैवानुभवसिद्धानि परमते तु स्वमतं विहाय सर्वत्रैवानुभवापलाप इति सर्वेषां साधुत्वे यत्समाधानं तदेवैकेषां केषामन्येषां च मते समाधानं भवितुमर्हतीति। अपि च पूर्वाचार्यैः कृतानामेतादृशीनां शङ्कानां समाधानं तु उदयना-चार्येण किरणावल्यां श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्ये साहित्याचार्यैरपि तत्रतत्र कृतमेव। अधिकं तु मया न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्वात्स्यायनस्य चरिते भाष्यवर्णने यथायथं परीक्षिष्यते॥

---

(१) एकेनैव वाचस्पतिमिश्रेण ग्रन्थद्वयं रचितं विभिन्नेन वा कुत्र को वा विप्लव इति ते जानन्ति न वेति बहूनां सन्देहो भवति स्वयं तीर्णः परान् तारयतीति लौकिकाभाणकेन तत्प्रदर्शनस्यात्यन्तावश्यकत्वात्। मया तु किञ्चिद्दर्शितमधस्तात् परिशिष्टं वाचस्पतिमिश्रचरिते निरूपयिष्यते।

(२) मलयगिरिकृताया द्वितीयोपाङ्गटीकायां मुखबन्धे द्रष्टव्यम्। Indian Antiquary, 1888, p. 344.

अथ न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्महामुनेर्वात्स्यायनस्य चरितम्।

तत्र तावन्न्यायदर्शनभाष्यकर्ता भगवान् वात्स्यायनः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले आविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतस्तन्नाम्न्येव मतभेदा दृश्यन्ते एकत्र वात्स्यायनोऽपरत्र पक्षिलस्वामी अन्यत्र पक्षिलमुनिः वा पक्षिल इति।

किं तु न्यायभाष्यान्ते।

"योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम्।
तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत्॥"(१) इति।

न्यायवार्त्तिकसमाप्तौ च।

"यदक्षपादप्रतिभो(२) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ।
अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम्॥"

इति दर्शनान्निर्णीतं भवति तस्य मुख्यं नाम वात्स्यायन इति॥

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामारम्भे आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण "अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्याख्याते च भगवता पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भः" इत्युक्तत्वात् पक्षिलस्वामी इत्यपि निष्पन्नं भवति।

---

(१) वाक्यमिदं विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके श्रीशङ्कराचार्यव्यवस्थापितगोवर्द्धनमठस्थतालपत्त्रलिखितपुस्तके तथा अस्मन्निकटे वर्तमाने महानैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनादृते प्रायः शुद्धे पुण्यग्रामे (पूनानगरे) लिखिते प्राचीने पुस्तके ऽपि वर्तते।

(२) यदक्षपादप्रतिम इत्यपि क्वचित्।

